

Några anmärkningar till Gustaf Rosenhanes *Respublica glacialis*.

Af

Sam. Andersson.

I *Respublica glacialis* sive *De hyberna Piscatione apud Svecos, Sthmiæ 1681*, öfversatt af Otto von Friesen i *Fataburen 1914*, behandlar Gustaf Rosenhane, som titeln anger, det svenska vinterfisket. I förordet meddelar han, att hans skildring särskildt gäller Näshulta socken i Österrekarne härad af Södermanland, där hans sätesgård Haneberg var belägen.

De, som bodde i samma trakt kring sjöar, floder eller träsk, icke blott bönder utan äfven adelsmän, militär och präster slöto sig årligen för vinterfiskets bedrivande samman i ett eget litet samhälle, vinterstaten — *respublica glacialis*. Dess ledare var notkungen, hvilken jämte öfriga »ämbetsmän», skattmästaren, not- och tågdragarna, råkarlarna och vakhuggarna utsågs på en gemensam stämma. På sådana stämmor afhandlades också vinterstatens öfriga angelägenheter. Högsta makten tillkom medlemmarna i gemen, men ett stort inflytande var öfverlätet åt notkungen. I hans hand låg ledningen af det hela: Han sammankallade ämbetsmännen, utlyste stämmor och fiskedagar och var ordförande i domstolen, då det gällde frågor om vatturätt o. dyl.

Efter en utförlig beskrifning af redskapen, fisket och fångstens fördelning slutar Rosenhane sin skildring med en redogörelse för de lagar, som vinterstaten hade att stödja sig på. Tack vare dessa, säger han, uppstår vårt samhälle på nytt hvarje år på hösten och kommer att bestå så länge fisk, is och människor finnas. Hvad denna Rosenhanes utsago beträffar, sörjde snart lagstiftningen för

att vinterfisket i den form, Rosenhane skildrar det, kom att upphöra. Men redan dessförinnan hade förhållandena i Rosenhanes egen socken, hvilken skildringen närmast afser, så förändrats, att man knappast längre kan tala om någon vinterstat för dess vidkommande.

På Rosenhanes tid lydde hela socknen med undantag af prästbordet Weedökna och några kronogårdar under riksrådet Knut Kurck på Hedensö och Gustaf Rosenhane på Haneberg, och vinterstaten utgjordes af dessa herrar och deras åbor, kyrkoherden och prästbönderna, några soldater samt möjligen några bönder från grannsocknen Julita. Fisket bedrefs dels i Hjälmarens, dels i de s. k. uppsjöarna: Näshultasjön med Kalfsjön, Prästsjön och den numera torrlagda Torpsjön.

Åtskilliga handlingar, som belysa förhållandena inom vinterstaten, finnas bevarade i arkiven på Haneberg och Hedensö. Dessa visa, att vinterstaten i Näshulta, sådan den framträder i Rosenhanes beskrifning, en fri sammanslutning af allmoge, adelsmän, militär och präster, upphört att finnas till, redan då *Respublica glacialis* utkom i tryck. Vinterfisket bedrefs visserligen fortfarande, men icke mera gemensamt. Fiskevattnet hade utskiftats, och de olika godsens underlydande fiskade blott på det vatten, som tillkom deras herre. Därmed ägde han också hela bestämmanderätten öfver notlaget. Titeln notkung förekom väl ännu, men dess bärare är snarast att betrakta som sakkunnigt biträde till godsherrens befallningsman och icke som den själfständiga ledaren af ett fritt samhälle.

En ungefärlig uppgift angående tidpunkten för vinterstatens upplösning lämnas i nedanstående relation, som påträffats i Hedensö arkiv. Handlingen är icke daterad, men af innehållet framgår, att den är ett koncept till en inlaga i den process, som i början af 1670-talet fördes mellan Knut Kurck och Gustaf Rosenhane angående det fiskevattnet, som i Hjälmarens tillkom den senares gårdar Näsna och Torp.

Relation om Winterfisket i Näshulta socken.

Medh Winterfisket i Näshulta socken hafwer så warit hullit, så långt någon minnes tillbaka, at hela den socknen hafwer haft noth ihoop, Grefsebo¹

¹ Äldre namn på Haneberg, Gustaf Rosenhanes sätesgård.

böndren på den ene armen och Heensö böndren på den andre, den ene halfdeelen aff kijhlen till Heensö, den andre till Grefseboo, och därmedh är nothen dragen öfwer allt thet wattnet, som kommer socknen till så i Hjelmarens som i Upsjögarne uthan åtskillnad, allenast detta är i noga achttaget, at wasselåten eller hufwudfiskens är gifwen åth den, som ägande haffwer warit till watnet effter urminnes häfden. Således haffwa dhe continuerat hwar winter i 5 eller 6 månader å slagh dageligen, så at ingen weet säga aff någon träta i några hundrade åhrs tijdh, uthan wasseloten är riktigt och uthan mothsägelse gifwen aff Gräfsseboo watnet till Heensö. Och är till märkia, at notkungarne eller Directorerne för Nooten haffwa mästadels warit landbönder till Heensö, såsom Jöns i Ökna på 50 åhrs tijdh, och effter honom Nils Larsson i Österby på 40 åhrs tijdh, hwilcken flytte ifrån Österby, Knut Kurcks gårdh, och till Barrö, Gustaff Rosenhanes gårdh — mycket sökt at willia komma tillbaka igen — hwarwedh nothen bleff deelad itu, så at Heensö håller sin noth för sigh och Grefseboo eller Hanebergh sin ifrån år 163—. Grefseboos nothelagh står uppå at få niuta thet watnet, som the haffwa haft wasselothens uthaff i uhrminnes tijder, tillbiudandes fast många skiähl och documenter at thet bewijsa medh een deel serskillte i från the Controversier, som haffwa warit om Byrgräntzerna på landet. Och ändoch nootkungarna, som sagdt är, haffwa warit underhaffwande till Heensö, så haffwa the lijkwäl godhwilleligen och aff een rättrådigh wanligh deelningh låtit Grefseboo ägande behålla sin Wasselot, ehwar urminnes häfden har kommit them till så aff Näsna och Torps watn i Hielmarens som Gräfsseboos och Barröös i Näsulta sjöarna intill nu för någhre år sedan, som annat begyndt och tillbudt är, thet Tings-acterna skola uthwijsa, där alle witne och skiähl äro reycierade wordne, och i medlertijdh effterlåtet at hwad ingen lagmans domb dömbt haffwer är intaget, och Grefseboos nothlagh driffwet ifrån sin urminnes häfd sampt det urgambla hemmanet Näsna i från sit eendeste Fiskewatn. Och detta aff Heensö notlagh, som alldrigh haffwer warit tillbudt eller haft där den ringeste rätigheet tillhörande.

Enligt denna relation, som i all sin knapphet utgör ett godt komplement till Rosenhanes skildring, skulle det gemensamma fisket upphört någon gång på 1630-talet, således ungefär 50 år innan *Republica glacialis* utkom. Att vinterstaten upplösts eller höll på att upplösas, redan då den lilla skriften författades, framgår af vissa yttranden i den, hvarom mera nedan. Förordet är dateradt 1650 och arbetet i sin helhet antagligen skrifvet någon gång på 1640-talet. Före år 1643 kan *Republica glacialis* dock icke vara författad, då den stränga vintern detta år omnämnes däri. Relationen förlägger vinterstatens upplösning något tidigare, men

dess uppgift är sväfvande, hvilket knappast förvånar, när man betänker dess sena affattningstidpunkt. Författaren till densamma har tydligen varit osäker på året och ämnat senare tillskrifva den felande siffran.

Relationen anger som orsak till det gemensamma fiskets upphörande den omständigheten, att notkungen flyttat från Knut Kurcks gård Hedensö till Gustaf Rosenhanes gård Haneberg. I verkligheten låg nog orsaken djupare. Den närmaste anledningen till vinterstatens upplösning kan man måhända läsa mellan raderna i Rosenhanes egen skildring. Han säger däri på tal om rätten att leverera notkilen, hvilken medförde vissa förmåner vid fångstens fördelning: Jag vet, att adelsmän icke velat på annat villkor deltaga i samman slutningen, än att de få leverera notkilen, och å andra sidan, att bönder (naturligtvis en annan adelsmans underlydande) icke tillåtit adelsmän inträde i förbundet, om de beröfvats denna företrädesrätt.

Det förefaller sannolikt, att dessa ord åsyfta något tillfälle, då Knut Kurck, som ansåg sig böra äga vissa företräden framför Gustaf Rosenhane, därför att hans sätesgård var äldre än Rosenhanes och tidigare omfattat äfven denna, gjort anspråk på att få leverera hela notkilen för att få åtnjuta de därmed förbundna förmånerna.

Icke blott de båda herremännens rivaliserande inom vinterstaten förorsakade dess upplösning. Därtill bidrog också i hög grad deras öfriga tvister. Under den senare hälften af sitt lif låg Rosenhane i ständiga processer med riksrådet på Hedensö, och dessa processer torde i omfånget ha åtskilligt öfverträffat, hvad som eljes i denna processlystna tid var vanligt. Till en början rörde striden sig om rågångarna mellan de båda herrarnas olika gårdar och åtskilliga invecklade frågor angående äganderätten till jordlotter och torp. Kommo så härtill hvarjehanda andra tvisteämnen. Bl. a. tvistades om patronatsrätten i församlingen och kyrkans restaurering.

År 1667 skref Per Nilsson, Gustaf Rosenhanes fogde, till sin herre, att vid en visitation prosten, för hvilken den långsamma trätan blifvit kungjord, »bad inerligh gudh at dät måtte wändas till en godh enigheet och wänskap, förmante almogen mädh wackra exempel at dhe icke skulle gifwa någon orsak till dän långa trätan, uthan

snarare så mycket dem möjligt ähr understödia till enigheet, hwar-mädh guds välsingnelse på båda sijder kunde ökas. Och at guds hus och tämpel måge blifwa widh magt hållit och icke falla om kull, som nu nästan begynnes.»

Dessa tvister fördes med stor bitterhet å ömse sidor, och att under sådana förhållanden något slags samarbetet mellan de båda herremännen eller deras underlydande icke kunde äga rum, är lätt att inse. Äfven med socknens kyrkoherde råkade Rosenhane i process.

Twisten om rågångarna kom snart äfven att gälla fiskevattnet. De många berättelser af gamle män angående rågångarna och fiske-rätten, som i samband med dessa processer afgåfvos, och hvilka till stor del finnas bevarade bland de förut omnämnda papperen på Hedensö och Haneberg, ge en god inblick i de förhållanden, som tidigare varit rådande, och visa hvilken roll fisket spelat för den tidens näshultabor. Rätten till några ålkistor och mjärdar synes i själfva verket varit af lika stort värde som äganderätten till en äng, som gaf åtskilliga lass hö.

År 1663 hölls lagmanssyn i Näshulta med anledning af proces-serna, och rätta rågångar fastställdes, äfven i fråga om fiskevattnet. Då ståthållare Uttermark på Eskilstuna slott två år därefter ut-arrenderade kronofisket i strukorna i Hjälmarens till Knut Kurck, uppstod ånyo tvist. Af de s. k. strukorna låg en del inom Näsna, Gustaf Rosenhanes gårds, strandmärken. Tidigare hade förhållandet varit sådant, att af de nio kronovarpen, som drogos i strukorna, endast den s. k. vattulotten gifvits till Eskilstuna slott. I lilla strukorna hade dragits med Hanebergs not. Sedan Knut Kurck arrenderat kronofisket, gjorde han emellertid kraf på allt fiske i strukorna, icke blott kronovarpen, och menade, att Gustaf Rosenhane, såsom ägare af hemmanet Näsna, tillkom blott rätt till strandfiske. Gentemot detta kraf häfdade Rosenhane, att han hade urminnes häfd till fisket i strukorna, och denna rätt hade honom icke från-dömts.

Frågan låg oafgjord i flera år, och under tiden fortfor kifvet, som stundom tyckes öfvergått till handgripligheter. År 1666 vittnade hammarsmeden Lars Erichsson jämte några andra bönder och be-

kräftade med »lijffligh edh», att han af Gustaf Rosenhanes fogde, Per Nilsson, den 2 januari, då Knut Kureks bönder kommo att draga not på Östra Hjälmaren i stora strukan, »medh wäldh bliffwit tagen ifrån sin fadher ifrån Torp uthi Nääshulta socken att hugga störrar och staffwar tillijka medh dhe andra att affslå Hr. Excell-tz Hr. Knut Kureks Böndher aff Nootijsen».

En liffull skildring af ett uppträde på isen några år därefter lämnar följande relation från Haneberg:

A:o 1668 den 12 Martij wore wij undertäcknadhe försambladhe at draga vår winternot på Näsna Uhrminnes fiskewatten, där ingen domare för dätta haffwer åss ifrån dömppt, såsom kan sees aff Domar och Lagmans prottocoll A:o 1663 den 30 Junij, at dhe skola disputerar där om widh Härradstingh, och sålunda passerades som effter förmäles. 1. Såsom wij kommo mädh Nothen i Lerwijken eller Näsna wijken strax widh Sämieberget, war en Riksrådets högwälborne H. Knut Kurks Tienare och Lacque för åss på Notisen, möter åss där näder giffswaken bliffwa skulle och sadhe åt åss: Tykia i inte, at i komma mädh eder Not för långt uthføre öfwer Hensiö rågång. Där till swarades: Rågången må wara gierna i sitt wärdhe, som dhe goda herrar dömppt haffwa, män dätta fiske ähr åss icke ifrån dömppt, ty dät ähr Nässna fiske watten aff uhrminnes tider, dät kan åss icke ifrån tagas uthan lagh och domb. Då sadhe Lacquen: Håpman kommer strax hijt, så tar han bårt bodhe Not och Rep ifrån eder. Då swaradhe fougden: Jag har tängt at Hensiö Not män skulle wara här, och iagh har tängt at taga deras Not ifrån [dem] och Håppman må komma om han will, han har ingen magt taga åss ifrån mer än domarna inehålla. Altså gick han ifrån åss och togh sigh en häst och slädha af deras Not-män och ook effter Håpman. Emellertijdh drogo wij noten ett warp, och dät andra warpet war dragit till horens emot örwaken, och då kom Håpman, hadhe Laqveien mädh sigh. Och såsom han kom emot notarmen, stegh han aff sin häst, och för än han något ordh taladhe, togh han fram yxsen, som han hadhe under sin jaka, och högh tögen twäne stedes aff. Och der mädh stiger fort fram öfwer warpet till dän andra notarmen mädh häftigit och yfwerigit modhe, bödh till hugga och aff dän tögen, män dät förhindrades honom, dåk han myckit höffz(?) och ment fullbordh sin willia. Och iblandh sådant wäsendhe i dät wij wille förswara, bleff han mer och mer förjifret, för det han inte fick rådha; sögte han tilfalle några gångor till slås, hötte till med yxsen. Altså ryktes hans yxse ifrån honom och blef kastat på isen, män han knephändigit sprangh omkringh och togh en yxse igen aff en vår notslädhe. Och såsom han sågh, at han inte förmätte at komma till och hugga aff tögen, skielte han heela notläge för skielmar, tyffwar och röfware.

Och åter hötte till mädh yxsen på fougden några gånger. Män fougden swarade honom beskedligh, skiöt sigh till rätta, der wij i någon måtto har brutit så williom wij och där swara och domb affhämpta, och icke wara sin egen domare, wijstes honom och copior aff lagmans protocollet, honom och åss till rättälse, män han agtadhe dät inte, uthan ständit mädh sitt öfwermodh wille åss öfwerfalla och mädh så otidige skielsordh, så at hwar människia, som dhå på dän plasen war, granerligen hördhe; och alt emädan drogo wij up noten mädh dän ena armen och ladhe på slädan. Och såsom noten och repen wore på slädan, sprangh åter Håpman till och wille taga noten och repen, män honom bleff förwägrat. Altså sänder han sin herres tienare effter sitt notläghie, som kundhe wara widh pass 3 musketskåt ifrå; och dhe kommo altså en stor skara mädh fälk och wille taga mäd magt och wäl wor not bort. Dåk wij fölle undan mädh beskedelige ordh och skiöt saken under dät låffwelige herredstingh. Män han will inte höra häller agta, hwad honom i sagtmodigheet och alsom största beskedligheet sadhes, och när wij dät sågo, at han inte will släppa öken mädh godh willia, måtte wij lösa hans händer ifrån tömarna och kiöla bårt mädh repen och noten, och när han såg, at hans upsåt ey kunde nå sin fulbordan, togh han på och bruka ful mun, synnerligh mädh swåra skielsordh på fougden, kalladhe honom en skielm, tyff och röfware och sadhe honom icke wara wärth at wara i Näsulta socken, — — — unsadhe honom mädh hugh och slagh på wäg och wäga mot, ehwarest han honom möta skulle. Män fougden wille föga swara, skiöt sigh till rätta. Item sadhe han åt fougden, dätta har du alt wällit och har twingat dina herres bönder där till. Då sadhe fougden: Dät skolen i bewisa. Han sadhe strax: Dät har dina herres bönder giort. Då frågadhe fougden hwem. Han bekiendhe strax, at Måns i Rotarbo, Swän i Näsna och enkian i Åstorp har dät sagt. Då frågadhe fougden däm, om dät war sant, och the nedkadhe hårdeligen där till, at dhät war aldrih sant. Altså satte han sigh på hästen och redh till notkungen och frågade honom, om han har stigit ut warpen. Då sadhe han ja och Håppman sadhe: Iagh kan wäl märkia, at i råda inte mer än i skolen gåå dit som dän skielmen will haffwa eder, och redh så ifrån honom, och i wägen möter han fougden och flere aff notlägit, som skulle gåå till wår not, säger åter åt fougden: Du din skielm, tyff och röfware, du skalt see iagh skall kläma tigh, ehwarest wij råkas. Män fougden will inte swara, utan gick sin wägh, sadhe at lagen ähr åss godh nok. Dermedh redh han sin wägh, och wij ginge till wår not. Dätta sålundha hänt och afsagt war wittna wij underskreffne och bekreffta mädh våra namn och bomerkien och där så fordras, kuna tryggeligen giöra våra lifftige eder.

Året därpå lät Rosenhanes fogde Per Nilsson nattetid borttaga Hedensö notlags fiskenot i strukorna förmenande, att det draigt

not på Hanebergs vatten. Då noten återfordrades af ett bud från Knut Kurcks fogde, föregaf Per Nilsson, att han tagit noten till vedermäle och ville återlämna densamma blott på villkor, att Kurcks fogde lofvade att icke mer draga not på det omstridda vattnet, hvartill budet svarade: »Dät ähr wäl gåt at wij få noten igen, men plägar icke tyfwar bära igen bördan, altså få i och giöra och föra hänne på det rummet hon tagen ähr.» På sådana ord ansåg Per Nilsson sig icke kunna lämna igen noten. »Först giöra edra notlagh öfwerwäldh på vårt fiskewatten,» svarade han, »och till öfwerflödh skamlösa skielsord.» Saken afgjordes sedermera på Kjula ting år 1670, då nämnden enhälligt fann skäligt att erkänna notens bottagande för tjufveri och döma Per Nilsson pliktig att betala notens tredubbla värde.

Domen förefaller emellertid af en eller annan anledning ej ha gått i fullbordan, hvaröfver Knut Kurck senare klagar i en supplik till Kungl. Maj:t.

De anförda aktstyckena torde vara tillräckliga för att visa, hurudana förhållandena voro inom den upplösta vinterstaten, på samma gång de i någon mån fullständiga den teckning af vinterstaten, Rosenhane gifvit i *Respublica glacialis*.